

Badiiy adabiyot vositasida nutqida nuqsoni bolgan maktabgacha yoshdagi bolalarda dialogik nutq shakllarni shakllantirishning ilmiy nazariy asoslari

Umarova Muhayyo Abdusattor qizi

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti magistri

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy adabiyot vositasida nutqida nuqsoni bolgan maktabgacha yoshdagi bolalarda dialogik nutq shakllarni shakllantirishning ilmiy nazariy asoslari tahlili berilgan. Mazkur maqolada badiiy adabiyot vositasida nutqida nuqsoni bolgan maktabgacha yoshdagi bolalarda dialogik nutq shakllarni shakllantirish mazmuni yoritiladi.

Tayanch soʻzlar: eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar, ilmiy nazariy asoslar, badiiy adabiyot, fonetik, leksik, grammatik qonuniyatlar, maktabgacha yoshdagi bolalar, dialogik nutq,

Bolalar nutqi, xususan, lugʻat zaxirasini rivojlantirish maktabgacha tarbiya va oʻqitishning yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Inson til boyligini egallab borgani sari umri davomida oʻz nutqini ham shakllantirib boradi. Har bir davr uning nutqiy rivojlanishiga muayyan yangiliklarni kiritib boradi. Nutqni egallashning muhim pogʻonalari bolaning maktabgacha boʻlgan davriga toʻgʻri keladi.

Nutq kishilarning tugʻma qobiliyati boʻlmay, bolalar oʻsib, rivojlangan sayin nutq ham asta-sekin shakllanib, mukammallashib boradi. Bolalar nutqining maromida boʻlishi uchun bosh miya poʻstidagi nutq markazi toʻliq rivojlangan boʻlishi, ularning eshitish, koʻrish, taʼm bilish, hid bilish, teri sezgisi ham yetarli darajada rivojlangan boʻlishi lozim. Chunki sezgi aʼzolari atrof-muhit bilan uzviy bogʻlangan boʻladi. Agar bola yangi taassurotlar olib turmasa, harakatlari va nutqi uchun sharoit yaratib berilmasa, uning jismoniy va ruhiy rivojlanishi tormozlanadi.

Sogʻlom bola ilk yosh davrida ehtiyojini guvranish, gʻudurlash kabi nutqning sodda koʻrinishi, bir yoshlariga kelib esa dastlabki soʻzlar orqali qondiradi. Uning nutqi avvalo atrofidagi kattalarning nutqiga taqlid qilish asosida rivojlanadi. Bola dastlab oʻz hohish va fikrlarini aniq grammatik tizimdan mustasno boʻlgan alohida soʻzlar yordamida ifoda etsa, 2 yoshlarga yaqin nutqi til tizimi hamda uning qonuniyatlariga asoslangan holda tarkib topa boshlaydi. U til tarkibiga oid hech qanday qonun-qoidalarni bilmasa-da, soʻzlarni hech bir xatosiz turlaydi, tuslaydi, soʻz birikmalarini tuza oladi, hatto-ki, soʻz birikmalari qonunlariga mos ravishda mutlaqo yangi soʻzlarni tuza oladi. Nutq, dastlab ijtimoiy hodisa, muloqot vositasi sifatida yuzaga kelgan

bo'lsa, asta-sekin atrof olamni anglash, faoliyatni rejalashtirish vositasiga aylana boradi [3. -148.b.]. Bola ulg'aygan sari murakkab bo'lgan til birliklarini egallaydi: lug'atni, frazeologik birikmalarni o'zlashtiradi, so'z tuzilishi, so'z o'zgarishi va so'z birikmasi, shuningdek, turli-tuman sintaktik birliklar qonuniyatlarini egallab boradi. Tilning ushbu vositalaridan u murakkablashib borayotgan bilimlarini o'zgalarga yetkazish, faoliyati jarayonida atrofni o'rab turgan insonlar bilan muloqotga kirishish uchun foydalanadi.

Nutqni tushunish, bola hali so'zlamasdan avval sodir bo'lib, o'z rivojlanishida turli bosqichlar – hajmiga ko'ra o'sib borish va sifat jihatdan o'zgara boruvchi jarayonlarni bosib o'tadi. Nutqni tushunish deb ataluvchi jarayon tovush signaliga nisbatan reaksiya berish emas, balki uning ma'nosiga bo'lgan munosabatni bildiradi [4. -117.b.]. 2-3 yoshdagi bolaning faol nutqi uning tajribasidan kelib chiquvchi va muloqot doirasidagi lug'at - nutqdan iborat bo'lsa-da, nafaol nutqi nafaqat undovchi (topshiriqli) nutqni idrok etishni, balki atrof olamni idrok etish vositasi bo'lgan hikoya-nutqni ham tushunish imkonini beradi. 2 yoshga kirgan bolaning faol lug'at zaxirasi 250-300 so'zni tashkil etadi. Bu davrda bolaning ma'noli nutqi ham rivojlanib boradi. U fikrlarini bir necha so'zlardan iborat bo'lgan sodda gap orqali yetkazishga erishadi. 3 yoshga kirgan bola faol lug'atining tarkibi 800-1000 nafarso'zni tashkil etsa, 4 yoshga kirganida – 1500-2000 ta, 5 yoshga yetganida esa 2500-3000 nafarso'zni tashkil etadi [1. -17.b.].

Nutq, xususan, bolaning lug'at zaxirasi atrofda gilar bilan muloqotga kirishish uchungina emas, balki, eng avvalo, o'z ehtiyojlarini qondirish, o'rab turgan olamni anglash, o'z xatti-harakatlarini rejalashtirish vositasidir. Uni, ayni damda, lug'atni egallash voqelikni anglash usuli sanalgani bois bolaning nutqiy faoliyati, o'zgalalar bilan muloqoti va o'z fikrlarini bildirishi uchun yetarli sharoit yaratish muhim hisoblanadi [3.-122.b.].

Tilning fonetik, leksik, grammatik qonuniyatlarini egallash uchun yuqori darajadagi fonetik-fonematik idrok talab qilinadi. Oddiy sharoitlarda o'sib ulg'ayotgan bolada atrofda gilar nutqidan asosiylarini ajratib olish ko'nikmalarining shakllanib borishi shunga o'xshash shaxsiy jumalarni tuza olish malakalarining shakllanishiga asos bo'ladi. Nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolaning nutqida tovushlarni farqlash, grammatik shakllarni kuzatib borish, taqqoslash imkoniyatidan mahrum bo'lishidan kelib chiqqan holda agrammatizm yuzaga keladi [2. -47.b.].

Nutq buzilishiga ega bo'lgan bolalarning lug'at xususiyatlari va uni rivojlantirish yo'llari hamda usullarini belgilash tadqiqotimizning maqsadini tashkil etar ekan, nutqning lingvistik va psixologik-pedagogik asoslarini ko'rib chiqmay turib, ushbu muammoni hal qilib bo'lmaydi. Ushbu yo'nalishda ish olib borgan barcha

tadqiqotchilar til va tafakkur birligi to'g'risidagi g'oyaga tayanadilar. Bu g'oya psixologiyaga oid tadqiqotlarda atroflicha ko'rib chiqilgan [4-6.b.].

Nutqiy rivojlanishning tavsifi hamda uning o'ziga xos jihatlari ko'plab lingvistik, psixologik va metodik tadqiqotlarning yetakchi g'oyasini tashkil etgan bo'lib, tadqiqotchilarning fikricha, muayyan kommunikativ vazifani bajaradigan, bitnafarnutq ob'ekti bilan ravon hamda nisbatan tugal fikrni ifoda etgan iboralar guruhi og'zaki ravon nutq birligi bo'lib xizmat qiladi [6. -156.b.]. Tilshunoslik nuqtai nazardan ravon nutq u yoki bu darajada muhim mustaqil qismlarga bo'linadigan «nutq qismi» hisoblansa, psixologiya fanida so'zlovchining fikrini, xohish-istagini bildiradigan har qanday nutq, ma'lum ma'noda, uning o'zi uchun ravon nutq hisoblanadi. Og'zaki ravon nutq kishilarning bir-birlari bilan muloqot qilish vositasi bo'lgan tashqi, ohangdor va talaffuz etiladigan nutq turiga mansubdir. F.R.Qodirova va R.M.Qodirovalarning fikricha, ravon nutq kishilarning muloqotini va o'zaro bir-birlarini tushunishlarini ta'minlovchi mazmunan keng yoyilgan fikr bo'lib, og'zaki nutq «matnlari» bevosinafarso'zlash jarayonida yaratiladi [1.-56.b.].

M.I.Lisina til vositasida muloqotning eng kichik birligi sifatida miqdor va ma'no mezonini qabul qiladi hamda nutq bo'lagi (fragmenti) sifatida bir butun nutq jarayonini tashkil qiladigan 4-5 nafarto'liq gaplar ko'rinishidagi to'liq matnni ajratib ko'rsatadi. Demak, ilmiy adabiyotlarda «ravon nutq» tushunchasiga o'zaro bir-birini to'ldiruvchi hamda va boyituvchi turli-tuman ta'riflar beriladi.

Ravon og'zaki nutqning shakllanishi hamda uning asosida nimalar mavjud bo'lishi, uning manbalari, qonuniyatlari qandayligi masalasini ko'rib o'tishimiz lozim. Tadqiqotchilar nutq rivoji bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan gaplardan tashkil topgan situativ (vaziyatbop) nutqdan kontekstli nutqqa tomon borishini ko'rsatib o'tadilar. L.S.Rubinshteynning ta'kidlashicha, og'zaki nutq bu vaziyatbop va kontekstli nutqdir [1.-26.b.]. Nutq dastlab vaziyatli tusga ega bo'lib, bola ulg'aya borgani sayin nutqning tarkibi va vazifasi o'zgara boradi hamda ravon kontekstli nutq shaklini egallab boradi. Bolaning nutqi avval o'ziga eng yaqin borliq bilan bog'liq bo'ladi: u kundalik turmushda bola mavjud bo'lgan va butunlay bog'liq bo'lgan vaziyat (situatsiya) dan tug'iladi va unga to'liq bo'ysunadi. Shuningdek, bu nutq og'zaki shaklga ega bo'lib, suhbatdoshga qaratilgan bo'lishi hamda iltimos, istak, savolni bildirishi, ya'ni vaziyatli shaklga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Ravon og'zaki nutqning dialogdan monologga qarab rivojlanishini o'rgangan N.I.Jinkin va M.I.Lisinalarning ta'rifiga ko'ra, dialogik nutq birlamchi va osonroq nutq shakli bo'lib, u situativ (vaziyatli) hamda holat, suhbat mavzusiga bog'liq holda «qo'llab-quvvatlanadigan» ko'rinishga ega [46, 110]. Ya'ni dialog ikki yoki bir necha

shaxslar tomonidan amalga oshiriluvchi nutqiy xatti-harakat bo‘lib, bu paytda suhbatdoshlar o‘rtasidagi o‘zaro axborot almashish jarayonida ular tomonidan imo-ishoralar, yuz ifodalari, nutq ohangidan ham foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Monologik nutq keng fikr bildirishdan iborat bo‘lganligi sababli ilmiy adabiyotlarda «ravon nutq» deb yuritiladi. Monologik nutq suhbatdoshga uzoq muddatli va maqsadga yo‘naltirilgan ta’sir ko‘rsatishga mo‘ljallangan kontekstli yoki kengaytirilgan nutq turi bo‘lib, og‘zaki monologda nutqni «qo‘llab-quvvatlash» hodisasi zaiflashadi: nutq qo‘yilgan savolga shunchaki oddiy javob emas, balki fikrning reja bo‘yicha kengaytirilgan bayoni bo‘lib, bu yerda so‘zlovchi nafaqat o‘zining alohida fikrini, balki nutqi, monologini butunicha dasturlaydi. Demak, monologik nutqning eng muhim xususiyati uning dasturlashtirilgani, lug‘atdan mohirona foydalanishdir. Monologik va dialogik nutqning rivojlanishiga oid ushbu qarashlar bolalarda ravon nutqning yuzaga kelishini tushunib yetish uchun zarur sanaladi. Shu sababli A.A.Leontevning nutqdan xatti-harakatlarni rejalashtirish va boshqarish uchun foydalanish bosqichidan avvalroq undan kommunikativ maqsadlarda foydalanish bosqichi keladi, degan fikri g‘oyat muhimdir [70; 154-158].

F.R.Qodirova va R.M.Qodirovalar hikoya qilishga o‘rgatishning eng samarali usul va vositasi lug‘at ustida ishlashga qaratilgan ishlar, xususan, o‘yinchoqlar bilan olib boriluvchi mashg‘ulotlar ekanligini ko‘rsatib o‘tsalar, N.F.Vinogradova bolalarning ravon nutqini atrof olam bilan tanishtirish jarayonida rivojlantirish lozimligini ta’kidlaydi [4.-7.b.].

Muassasada olib boriluvchi ta’lim jarayoni pedagog va tarbiya-lanuvchilar o‘rtasidagi nutqiy muloqotga asoslanishi sababli uning bosh tarkibiy qismi (komponenti) ni bolalar nutqini, dastlabki paytlarda lug‘atini jadal sur‘atlar bilan rivojlantirish tashkil etadi [1.-88.b.]. Bola oila va bolalar bog‘chasida qadam-baqadam atrofdagilar uchun tushunarli ravishda atrofni o‘rab turgan predmet va sodir bo‘layotgan, shuningdek, o‘zi ishtirok etayotgan voqea va hodislar haqida fikr hamda taassurotlarini tizimli ravishda nutqiy ta’rif orqali yetkazib borishni o‘rganib borishi bois uning umumiy tarbiyasida, xususan, nutqni rivojlantirish borasida pedagog va ota-onalarning o‘rtasida rejali ravishda olib boriluvchi hamkorlik ishlarini yo‘lga qo‘yish lozim hisoblanadi [47; 5].

Demak, bolalar nutqini, uning leksikasini rivojlantirish muammosi ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan izlanishlarning asosini tashkil qiladi. Ularning har biri nutqning yuzaga kelishi, uni rivojlantirish va o‘rgatish muammosini hal qilishga o‘ziga xos munosabat bildirgan bo‘lsalar-da, aksariyatlari nutqni shakllantirish hamda rivojlantirishda tizimli yondashuvning, maxsus tashkil etilgan ishning

zarurligini birdek ta'kidlaydilar. Ana shular asosida badiiy adabiyot vositasida nutqida nuqsoni bolgan maktabgacha yoshdagi bolalarda dialogik nutq shakllarni shakllantirishga doir quyidagicha xulosalar chiqarishimiz mumkin:

- bola nutqi til hodisalarining generatsiyasi bo'lib, kattalar nutqini idrok etish va mustaqil nutqining faolligi natijasida rivojlanadi;
- til va nutq psixik rivojlanish turli yo'nalishlari (tafakkur, xotira, his-tuyg'ular, xayolot) ning yadrosini tashkil etadi;
- nutq o'stirishning yetakchi yo'nalishini til umumlashmalari, til va nutq hodisalarini eng sodda tarzda anglab yetishni shakllantirishda lug'at zaxirasi ustida ishlash masalasi tashkil qiladi;
- bolaning tilni mustaqil kuzatish, o'z nutqini rivojlantirishi uchun shart-sharoitlar maxsus ravishda tashkil etiluvchi lug'at zaxirasini rivojlantirish, til hodisalarini anglashga yo'naltirilgan tizim orqali ta'minlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Ayupova M.Yu. Logopediya. - T.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2007.
2. R.M.Qodirova. O'zbekiston bolalar bog'chalari va maktablarida bolalarga 5-6 yoshdan boshlab rus tilida dialogik nutqni o'rgatish. T., —O'qituvchi||2013.
3. Jukova N. S., Mastyukova Ye. M., Filicheva T. B. Logopediya. Preodoleniye obshchego nedorozvitiya rechi u doshkolnikov.-Yekaterenburg: Izd-vo ARD LTD, 2018.
4. Ivanenko S.F. Formirovaniye vospriyatiya rechi u detey s tyajyolymmi narusheniyami proiznosheniya. – M.: 2024
5. Leontev A.A. Язык, rech, rechevaya deyatelnost. – M.: Prosveщeniye, 2019.
6. Logopediya // red.L.S.Volkova, S.N.Shaxovskaya. –M.. VLADOS, 2018.